

**СТЕФАН СТАМБОЛОВ ЯК РЕВОЛЮЦІОНЕР,
ПОЛІТИК І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ БОЛГАРІЇ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
СЕРЕДИНИ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.**

У статті розглянуто особливості висвітлення політичної діяльності С.Стамболова у радянській історіографії часів «горбачовської перебудови». Автор приходить до висновку, що послаблення контролю над історичною наукою з боку влади дало дослідникам можливість при вивченні даної теми впроваджувати нові для радянської науки підходи та методологію.

Ключові слова: С.Стамболов, радянська історіографія, горбачовська «перебудова», класовий підхід.

В статье рассматриваются особенности освещения политической деятельности С.Стамболова в советской историографии времен «горбачёвской перестройки». Автор приходит к выводу, что ослабление контроля над исторической наукой со стороны власти дало исследователям возможность при изучении данной темы внедрять новые для советской науки подходы и методологию.

Ключевые слова: С.Стамболов, советская историография, «горбачёвская перестройка», классовый подход.

The article deals with the features of the politics of S. Stambolov illuminated in the Soviet historiography of «Gorbachev's perestroika». The author concludes that impaired control from the government over the historical scholarship enabled the researchers to introduce the new approaches and methodology into the soviet science.

Key words: S. Stambolov, Soviet historiography, «Gorbachev's perestroika», class approach.

Постановка проблеми. Стефан Ніколов Стамболов (1854-1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього революціонера і політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він патріот, засновник національної держави, «балканський Бісмарк»; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість зі стрімкою вражаючою кар'єрою.

Протягом 1873-1876 рр. С.Стамболов брав активну участь у національно-визвольній боротьбі проти османського панування, був членом Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), одним із керівників Старозагорського (1875 р.) і Квітневого (1876 р.) повстань. Після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. він обирався депутатом III і IV Великих, а також I, II, IV, V, VI, VII Звичайних народних зборів, служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. з Сербією, обіймав посаду голови парламенту (1884-1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886-1887 рр.), очолював уряд (1887-1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886-1895 рр.

С.Стамболов відомий як послідовний прихильник революційних методів боротьби за свободу Болгарії, а після визволення від турецького ярма – противник втручання у внутрішні справи Князівства будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886-1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Болгарією, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Олександрові III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С.Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася Болгарія після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, впроваджував заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємовідносини з Санкт-Петербургом, займався розбудовою системи державного управління, сприяв модернізації економіки країни, реалізовував соціальну програму. Для втілення у життя своїх задумів він часто вдавався до авторитарних методів, що отримало неоднозначне тлумачення в історичній науці.

Аналіз актуальних досліджень. В російській дореволюційній історіографії діяльність С.Стамболова практично не досліджувалася, а у нечисельних роботах [7; 14; 21], в яких ця тема порушувалася, вона оцінювалася однозначно негативно.

Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати її у вивченні історії Болгарії. Змінилася й тематика досліджень. Період кінця XIX – початку XX ст. цікавив радянських болгаристів переважно з точки зору класової боротьби, економічних процесів, міжнародних відносин. Саме у контексті вищевказаних проблем і вивчалася діяльність С.Стамболова. За часів НЕПу на тлі тотальної критики радянськими вченими зовнішнього курсу царської Росії болгарський політик набув цілком позитивних рис борця проти експансії Санкт-Петербурга на Балканах [4; 16]. Проте у сталінську епоху, коли під тиском влади втручання Росії у внутрішні справи балканських

країн почало оцінюватись як виконання особливої місії захисту молодих, ще не достатньо зміцнених держав регіону від австро-угорського й німецького впливу, образ С.Стамболова знову трансформувалася у негативний [1]. Історики вважали політика провідником інтересів Берліна і Відня на Балканах, перекинувши на його плечі також провину за розрив дипломатичних відносин з Росією у 1886 р. XX з'їзд КПРС 1956 р. став своєрідним кордоном, за яким розпочався нова стадія розвитку радянської історичної науки. Він визначив загальний напрямок роботи вчених – подолання догматизму попередньої епохи і звернення до лєнінської спадщини, критика культу особи Й.Сталіна, відмова від найбільш жорстких репресивних сторін адміністративно-командної системи та їх засудження. Ці зміни розширювали можливості дослідників у трактуванні історичних подій, відкривали перспективи для постановки нових проблем. Однак вказані перетворення все-таки були обмеженими: зберігалася практика партійно-державного управління історичною наукою, домінування марксистської методології і класового підходу, а також вплив на вчених партійної доктрини, основні положення якої залишалися незмінними.

У Радянському Союзі періоду «хрущовської відлиги» з'явилися перші спеціальні роботи [11; 12; 15], присвячені болгарському національно-визвольному руху проти турецького панування. Однак участь С.Стамболова у ньому висвітлювалася поверхово. Революціонер лише згадувався як один із керівників Старозагорського 1875 р. і Квітневого 1876 р. повстань. При цьому за ним міцно закріпилося визначення – «представник радикально-буржуазної течії». З середини 1960-х до середини 1980-х в СРСР відбувалося чергове посилення партійно-державного контролю, що спричинило стагнацію і застій у суспільстві. Аналогічні процеси мали місце і в історичній науці. Вони проявились у ліквідації «нового напрямку» і призупиненні марксистських методологічних пошуків. Варто відзначити збереження старих концептуальних установок з незначними поправками та усуненням найбільш одіозних застарілих залишків ідеології. В роботах, присвячених національно-визвольному руху 1870-х років у Болгарії, простежується прагнення до цікавих узагальнень на основі опрацювання значного масиву емпіричного матеріалу. Поступово формулювалися аналітичні положення і висновки щодо діяльності С.Стамболова як революціонера [6; 10; 13; 17; 18; 19; 20].

Метою даної роботи є аналіз наукових робіт радянських авторів, опублікованих у період «горбачовської перебудови» (1986-1991 рр.), в яких розкривається участь С.Стамболова у національно-визвольній боротьбі народу Болгарії проти володарювання Туреччини, а також його управління державою на посадах члена Регентської ради і прем'єр-міністра. До цього часу подібні спроби робилися лише деякими сучасними болгарськими вченими, проте їхні дослідження [8; 9] не вичерпні.

Виклад основного матеріалу. Протягом періоду «перебудови» в СРСР відбувався процес ослаблення партійно-державного контролю над історичною наукою, що означувало собою початок впровадження істориками низки альтернативних ретроспективних та західних постмодерністських теорій. Радянськими вченими було виявлено безліч прогалин в уявленнях про минуле; як наслідок, виникла нова наукова проблематика. Спеціалісти, котрі займалися вивченням політичної історії Болгарії останньої третини XIX ст., почали досліджувати особливості функціонування влади у Князівстві періоду прем'єрства С. Стамболова.

У середині 1980-х рр. А.А.Улуян продовжував досліджувати тему болгарсько-російських громадсько-політичних зв'язків другої половини XIX ст. Він є співавтором монографії [3], опублікованої 1986 р. Інститутом історії ім. Я.С.Гросула Молдавської РСР, в якій містяться сюжети, пов'язані з діяльністю С.Стамболова. Вчений зазначає: напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. болгарський революціонер був агентом капітана М.П.Новосельського, направленого Санкт-Петербургом на Балкани зі спеціальною розвідувальною місією. Генерал-майор І.К.Кішельський, перебуваючи у відрядженні в Румунії, також отримував цінну інформацію від С.Стамболова. Подібній співпраці автор у цілому дає позитивну оцінку. Болгарські революціонери, на його думку, зробили значний внесок у перемогу Росії над Туреччиною та здобуття країною незалежності [3, с.144].

На відміну від радянських вчених, котрі працювали у попередні періоди і критикували С.Стамболова за нерішучість, кон'юнктурність і кар'єризм [17; 19; 20], А.А.Улуян вважав вагомим внесок революціонера в організацію Квітневого повстання у Болгарії. Подібна різниця в оцінці діяльності цієї політичної фігури у радянській історіографії пов'язана із залученням автором нових історичних джерел, які підтвердили важливу роль С.Стамболова у підготовці збройного виступу 1876 р. [3, с.145].

Співавтор загальної наукової праці [5] по історії Болгарії М.А.Бірман розкриває трансформацію

ідеологічних принципів С.Стамболова у 1870-х – першій половині 1890-х років. Як учасник національно-визвольного руху майбутній голова уряду був прибічником свободи, рівності та справедливості. Однак уже під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. у характері двадцятирічного юнака сформувалася нова риса – користолюбство. У той період більшість прихильників боротьби проти турецького панування вступали до лав ополченців або партизанських чет. С.Стамболов же обрав інший шлях – зайнявся поставками продовольства і обмундирування у російську армію та реквізицією майна турецького населення, що, на думку М.А.Бірмана, свідчило про його прагнення до збагачення. Дослідник звертає увагу й на інші особисті риси політика, які допомогли йому перетворитися на справжнього «лідера нової буржуазії»: «Це людина дії, вольовий і енергійний чоловік, котрий доводив справи до логічного завершення, швидко орієнтувався у ситуації та безсоромно вибирав різноманітні засоби для досягнення власної мети. Він мав неабиякий розум, твердий, схильний до деспотизму характер та буйний норів» [Цит. за: 5, с.259].

М.А.Бірман вказує також цілі, які ставив перед собою уряд «стамболовістів». Серед них – консолідація і модернізація буржуазної держави, розвиток виробничих відносин. Всі зазначені прагнення кабінету міністрів з поступовим їх впровадженням у життя сприяли зміцненню самостійності Князівства та відповідали національним інтересам Болгарії [5, с.259].

Негативним проявом режиму вчений вважає авторитарний стиль управління прем'єра, який супроводжувався «...зловживаннями владою і послідовним терором проти опозиції, обмеженням свобод, насиллям та фальсифікаціями під час виборів, арештами, допитами й побиттями, сфабрикованими судовими процесами і вбивствами» [Цит. за: 5, с.260]. Без подібних диктаторських методів, продовжує дослідник, неможливою була б реалізація непопулярного серед народу зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зближення з Австро-Угорщиною і Великобританією та конфронтацією з Росією, а також інших заходів (зростання податків, сприяння збагаченню буржуазії та ін.), що викликало незадоволення широких верств населення країни.

Явища, які супроводжували диктатуру С.Стамболова, стверджує М.А.Бірман, не пройшли безслідно. Вони закріпилися у політичній культурі болгарського суспільства. З часів правління «стамболовістів» укорінилася тенденція крайньої нетерпимості до опонентів, почастишали випадки зловживання владою, вбивства противників. Жертвою подібної практики став сам С.Стамболов, який влітку 1895 р. загинув від рук вбивці [5, с.261]. Цей висновок автора є доволі сумнівним, адже вказані прояви політичного життя Болгарії існували і до встановлення «стамболовістського» режиму.

Ще однією роботою епохи «перебудови» в СРСР, де знайшла відображення зазначена тема, є «Нариси становлення національних держав і політичної структури у Південно-Східній Європі» [2]. Вчені М.А.Бірман і Т.Ф.Маковецька – автори розділу, присвяченого розбудові болгарської держави та формуванню політичної системи Князівства. Вони характеризують С.Стамболова як лідера русофобського табору, котрий відстоював інтереси торгівельної і промислової буржуазії, а також інтелігенції, зорієнтованої на Захід.

Аналізуючи політичний режим у Болгарії часів прем'єрства С.Стамболова, дослідники підкреслюють суттєве обмеження урядом ролі парламенту – Звичайних народних зборів: «Законодавчий орган фактично втратив свою компетентність та перетворився на придаток виконавчої гілки; це був шлях до концентрації влади навколо кабінету міністрів» [Цит. за: 2, с.309].

Програма «стамболовістів», продовжують М.А.Бірман і Т.Ф.Маковецька, зводилася до трьох основних принципів: захисту національних інтересів країни, недоторканості корони і Тирновської конституції. Проте, незважаючи на декларацію С.Стамболовим своєї вірності принципам основного закону, він розпочав діяльність з наступу на демократичні права і свободи громадян. На думку вчених, прийняті у 1887 р. закони про викоренення бандитизму та про пресу, дали можливість виконавчій владі стримувати будь-які прояви непокори проти монарха і кабінету міністрів та встановити жорстку цензуру. Розбудові авторитарного політичного режиму сприяло також і облаштування системи влади на місцях. Надання окружним і околіїним начальникам широких повноважень, зазначають історики, стирало грань між управлінням і самоврядуванням у провінції. Робота виборних обштинних рад регламентувалася виконавчими органами [2, с.309].

Автори не обійшли увагою і роль Народно-ліберальної партії у функціонуванні механізму влади: «Стамболов шукав собі підтримку серед широких кіл русофобів, що залишало на задньому плані провладну політичну силу» [Цит. за: 2, с.305]. Взагалі, на думку дослідників, роль партій у політичній системі держави протягом другої половини 1880-х – першої половини 1890-х рр. поступово зводилася нанівець.

Зовнішній курс уряду С.Стамболова не знайшов однозначної оцінки з боку М.А.Бірмана і

Т.Ф.Маковецької. Дослідники вказують на успіхи болгарської влади у подоланні міжнародної ізоляції та вирішенні на свою користь македонського питання. Князівству вдалося стати партнером Великобританії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Франції, Швейцарії і Бельгії, що було важливо для зростання престижу країни. Крім того, за підтримки Лондону, Відня і Риму, Софія домоглася від Порту розширення прав Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечувала збереження болгарської національної ідентичності населення вказаних територій [2, с.307]. А от часті звернення уряду «стамболовістів» за фінансовою допомогою до західноєвропейських країн, не схвалюються М.А.Бірманом і Т.Ф.Маковецькою. Такі кроки, на думку авторів, втягували державу у фінансову кабалу англійським, німецьким, французьким і австрійським капіталом. Чисельні позики, що їх отримували кабінет міністрів від європейських банків, ставили Болгарію у безвихідну ситуацію та залежність на міжнародній арені. При цьому економічний потенціал країни залишався на низькому рівні.

Економічна політика С.Стамболова на посаді голови Ради міністрів зазнала найбільшої критики. «Правління „стамболовістів“», – вказують М.А.Бірман і Т.Ф.Маковецька, – хронологічно співпало з процесом первинного накопичення капіталу в Болгарії, який відбувався за рахунок незаконних кредитних операцій і державних поставок, а також пограбування казни» [Цит. за: 2, с.307].

Розглядаючи обставини відсторонення С.Стамболова від влади, дослідники підкреслюють, що відставка прем'єра у 1894 р. стала результатом його поразки у протистоянні з князем Фердинандом. Внутрішньополітичну боротьбу, яка розгорнулася між головою уряду і монархом, історики пов'язують з тогочасною міжнародною ситуацією навколо Болгарії. Поступове зближення Великобританії і Росії призвело до відмови Лондону підтримувати невідомого Санкт-Петербургу С.Стамболова та створило болгарському князю сприятливі умови для повалення особистого режиму прем'єр-міністра [2, с.313].

Іншою причиною поразки завданої Кобургом голові уряду, на думку М.А.Бірмана і Т.Ф.Маковецької, стала недалекоглядність останнього. Під час своєї каденції він особисто сприяв зростанню впливу князя, котрий згодом і відсторонив диктатора від влади. При цьому зміцнення позицій Фердинанда відбувалося за рахунок падіння популярності С.Стамболова. Останній застосовував авторитарні методи, які лише прискорювали втрату власного пріоритету, що поступово відвертало від нього партнерів і прибічників. Учораšní прихильники прем'єра, залишаючи його табір та поповнюючи ряди опозиції, всіляко демонстрували свою лояльність до монарха [2, с.311].

Робота М.А.Бірмана і Т.Ф.Маковецької є значним кроком вперед у вивченні періоду правління С.Стамболова у Болгарії. Поряд з особливостями політичної системи країни 1887-1894 рр., вчені розглянули питання, які раніше докладно не досліджувалися радянськими істориками, – це, наприклад, процес формування партій та інститутів влади, а також розвиток місцевого самоврядування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, послаблення контролю над історичною наукою з боку влади у роки горбачовської «перебудови» у СРСР дало можливість дослідникам впроваджувати нові для радянської науки підходи та методологію. Однак цей процес не призвів до кардинальних змін в оцінках діяльності С.Стамболова як революціонера й державника. «Представник радикально-буржуазного напрямку національно-визвольного руху», «русифоб», «провідник інтересів Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах» – вказані визначення-штампи міцно закріпилися за С.Стамболовим та продовжували застосовуватися радянськими вченими для його характеристики. Подібна практика заважала вченим об'єктивно сприймати цю особистість.

Протягом періоду середини 1980-х – початку 1990-х рр. Тема революційної і політичної діяльності С.Стамболова залишалася серед неперіоритетних у радянській історичній науці. У дослідженнях знаходили своє відображення лише окремі питання, пов'язані з зазначеною проблематикою. Серед них участь революціонера у Квітневому 1876 р. повстанні, еволюція поглядів політика упродовж 1870-х – початку 1890-х років, його участь у розбудові системи державного управління країни, реалізація економічної і зовнішньої політики очолюваного ним кабінетом міністрів. Низка важливих аспектів вказаної теми залишилися поза увагою істориків – це роль С.Стамболова у процесі формування модерної нації, його соціальна політика, а також спроби уряду «стамболовістів» вирішити македонське питання на користь Болгарії. Подібні прогалини стали наслідком не лише пріоритетності для радянських науковців інших тем для дослідження, а й продовження домінування класового підходу при вивченні болгарського національного руху середини і другої половини 1870-х років та політичного і соціально-економічного розвитку незалежного Князівства, що перешкоджало вченим комплексно й ґрунтовно розглянути діяльність

С.Стамболова, його судження з окремих проблем державної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бейлис А.С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А.С.Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т.10. – Серия истории. – Вып.3. – С.83-102.
2. Бирман М.А., Маковецкая Т.Ф. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства / М.А.Бирман, Т.Ф.Маковецкая // Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М., 1991. – С.288-330.
3. Болгаро-российские общественно-политические связи, 50-70-е гг. XIX в. / Отв. ред. Б.Н.Билунов. – Кишинёв, 1986.
4. Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений / Э.Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн.5. – С.68-85.
5. Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней / Под ред. Г.Г.Литаврина, М.А.Бирмана, Б.Н. Билунова и др. – М., 1987.
6. Мартиненко А.К. До історії російсько-болгарських відносин 1887-1895 рр. / А.К.Мартиненко // Питання нової та новітньої історії. – 1965. – Вип.2. – С.69-81.
7. Овсянный Н.Р. Болгария и болгары / Н.Р.Овсянный. – СПб., 1900.
8. Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899-1903) / М.Палангурски. – Велико Търново, 1996.
9. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879-1894) / А.Пантев. – София, 1972.
10. Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века / И.Л.Пейч // Вестник Московского университета. – 1976. – №1. – С.42-52.
11. Підлесний М.П. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії / М.П.Підлесний // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. – 1959. – Т.11. – С.16-31.
12. Підлесний М.П. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії / М.П.Підлесний // Учёные записки Харьковского университета. – 1959. – Т.100: Труды исторического факультета. – Вып.7. – С.69-86.
13. Поглубко К. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60-70-е годы XIX века) / К. Поглубко. – Кишинёв, 1972.
14. Погодин А.Л. История Болгарии / А.Л.Погодин. – СПб., 1910.
15. Подлесный Н.П. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России : Автореф. дис... канд. ист. наук / Н.П.Подлесный. – Харьков, 1963.
16. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н.Покровский. – М., 1923.
17. Рукописний відділ Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М.Дринова. Особистий фонд професора Сідельнікова. – Оп.1. – Спр.525. – Арк.1-6.
18. Улуян А.А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия / А.А.Улуян. – М., 1978.
19. Чорний В.П. Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года / В.П.Чорний. – Львов, 1976.
20. Чорний В.П. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук / В.П.Чорний. – Львів, 1966.
21. Ястребовъ Н.В. История болгарского народа / Н.В.Ястребовъ, П.А.Лавров. – Петроградъ, 1916.